

УРОКИ

№ 4 (21), жовтень — грудень, 2009 р.

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

ДРУГИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР З ПОРІВНЯННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ ТА ФРАНЦІЇ

5–9 жовтня 2009 р. в Парижі Український центр вивчення історії Голокосту в співпраці з відомим у Європі науково-дослідним, освітнім та меморіальним центром з історії єврейської громади Франції «Memorial de la Shoah» вже вдруге поспіль організували науковий семінар для викладачів історії з України з проблематики порівняння долі євреїв та єврейських громад на теренах Франції та України під час нацистської окупації та Голокосту. Таким чином Центр продовжив співробітництво з нашими колегами з Франції. У науковому семінарі в Парижі брали участь 15 освітян з восьми регіонів країни (Чернігів, Чернівці, Полтава, Київ, Суми, Севастополь, Львівська та Тернопільська області). За традицією, маємо можливість представити на розгляд читача рефлексії та роздуми деяких учасників семінару. Усі відгуки про паризький семінар, що надійшли до нас, будуть розміщені на веб-сайті Центру (www.holocaust.kiev.ua).

ПРО ЩЕ ОДИН СЕМІНАР ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧИТЕЛІВ

Перед тим як розповідати про семінар, який на початку жовтня друга група українських вчителів мала нагоду відвідати в «Меморіалі Шоа» в Парижі, хочу повторити запитання, яке звучало з вуст одного з учасників, і яке незримо присутнє в головах багатьох моїх колег-істориків та викладачів історії: «Наскільки викладання історії Голокосту (Шоа) корисне та актуальне в сучасному суспільстві?». Наскільки така складна і трагічна тема здатна впливати на молодь, збільшувати чи зменшувати її недовіру до світу, допомагати розв'язувати питання про ідентичність. Насправді питання не є риторичним і вимагає серйозної розмови, як і зміст нашої шкільної історичної освіти загалом. І якщо останніми роками

навчальні програми з історії є предметом не лише професійної, але і суспільної дискусії в Європі, то присутність теми Голокосту визнана необхідною якраз із загальноєвропейської точки зору. Оскільки європейці вбивали європейців, то, на думку наших французьких колег, треба спокійно, більш вдумливо і глибоко вивчати історію геноциду євреїв, аби відновити гідність тих, що загинули. Для мене ключовим у цій позиції є поняття гідності і розуміння того, що шість мільйонів жертв — це одна людина плюс одна людина, плюс одна людина...

Завдання семінару — залучити українських освітян до історичного та філософського осмислення історії Голокосту на прикладі сучасних французьких підходів до цієї теми. Якщо побіжно глянути на програму, то одразу є видною спроба саме філософського та загальнометодологічного висвітлення знайомим більшості учасників проблем. Дозволю собі навести назви кількох лекцій, що вразили найбільше: «Походження катастрофи: від юдофобії до антисемітизму» (Джоель Котек), «Еволюція ідеї геноциду: різні фази “остаточного розв'язання”» (Крістіан Інграо), «Франція у воєнний час: приклад Голокосту в Західній Європі» (Тал Брутманн), «Єврейська громада Німеччини після Голокосту: сучасні рефлексії» (Артур Фредекінд). Особливе захоплення викликали розмови, саме розмови з Жоржем Бенсуассоном, істориком, редактором часопису «Revue d'Histoire de la Shoah» про ідеологію нацистів, про складні сторінки історії ішува та Ізраїлю у зв'язку з Голокостом, про те, яка різниця і чи існує вона між історією та пам'яттю про Голокост. Окремого слова вдячності заслуговує екскурсія до Музею мистецтва та історії юдаїзму та вступна лекція до неї, що провів Філіпп Букара. Окрім озвучення відомих та маловідомих фактів під час лекцій розглядалися настільки значущі і концептуальні питання, що стає якось сумно від їхньої відсутності в українському дискурсі. Наприклад, як зрозуміти геноцид, не вивчаючи «рух проти

Під час презентацій учасників семінару (зліва направо): Яніс Родер (Iannis Roder), Антуан Жерма (Antoine Germa), Анатолій Подольський

Просвітництва»; як зрозуміти антиномію між прийнятим німецьким суспільством рівнем насильства та високим рівнем культури Німеччини; яку роль відіграв «зондервег» — особливий німецький шлях, та яка відповідальність у нацизмі Ваймарської республіки — демократії без демократів. Для українського суспільства вкрай важливі французькі уроки (та європейські загалом) про відмінності між патріотом та націоналістом. Те, що ці поняття не означають одне і те ж, більшість читачів, сподіваюся, розуміють. Розмірковування Ж. Бенсуассона про те, чи не плутаємо ми культуру та думку, мислення; що ніщо в історії не трапляється випадково; що розуміння трагедії Голокосту в межах поняття «варварства» є неефективним — викликали величезну зацікавленість та інтелектуальне задоволення.

У програмі семінару було заявлено педагогічні тренінги. Звісно, що учасники очікували їх, оскільки тут, здавалося, ми могли бути на рівних. Адже у всіх, хто був відібраний для поїздки, присутній той чи інший досвід викладання історії Голокосту в школі, участі в семінарах з цієї тематики, підготовки дітей до конкурсів тощо. Однак одразу з'ясувалося, що підходи різні. Усе ж таки в Україні викладання історії Голокосту поки що є заслугою неформальної освіти, що здійснюється зусиллями неурядових організацій. Можна писати про те, що вчителі знають небагато, що існуюча модель шкільної історичної освіти не стимулює до вивчення контroversійних тем минулого з погляду учасників та сучасників; що навчального часу катастрофічно не вистачає на дискусії, обмірковування, повноцінне використання фільмів, художньої літератури тощо. Однак усе ж таки ми розуміємо, що первинна для вчителів програма — навчальний план.

Лекція-тренінг співробітника освітянського відділу «Меморіалу Шоа» п. Барбара Мелул (Barbara Mellul)

Французькі вчителі з 2002 р. мають у своїх навчальних програмах обов'язкове вивчення теми Шоа (Голокосту) не лише для старших класів, але й для молодшої школи. Тема вивчається школярами у 10, 13 та 17 років. Тобто маємо циклічність, яка дозволяє розглядати історію на різних рівнях розуміння, осмислення, наповнення фактажем тощо.

Барбара Мелул, педагогічний радник освітнього відділу Меморіалу, висловила очевидну думку, яка має бути покладена в основу навчання будь-якої історії і в будь-якому віці: «Завжди варто пам'ятати про те, що існує велика різниця між тим, що ми знаємо, та тим, що збираємося

викладати». Мабуть, для багатьох моїх колег, укладачів програм та авторів підручників, це викликає якщо не протест, то незгоду. Останніми роками ми, начебто, змагаємося самі із собою з приводу того, скільки ще знань, фактів слід закласти в шкільну історію. Однак практика навчання підтверджує, що просто збільшення обсягу інформації не означає, що наші учні стали краще знати і розуміти історію. Перед початком викладання будь-якої складної теми (а в історії такі майже всі) варто замислитися про педагогічні цілі. Розповідаючи дітям про Голокост/Шоа, не слід захоплюватися лише сумною, емоційною складовою, потрібно переборювати спокусу маніпулювати почуттями та дитячою свідомістю (особливо це стосується учнів молодших та середніх класів).

Є багато прикладів того, як педагогічно неправильно подається ця тема для школярів молодшого та середнього віку. Чого ми хочемо досягти, коли беремося за такі теми? Французькі колеги підкреслюють: «Ми хочемо не лише дати знання з історії, але й привчити думати, аби не відчували себе жертвами нащадки тих, хто був причетний до трагедії. Дуже потрібно, щоб учні навчилися відчувати загальний та індивідуальний біль іншої людини». При такому підході до вивчення теми Голокосту як трагічної, болючої, європейські вчителі вважають, що важливо показати історію євреїв не лише як переслідування, але й життя євреїв до війни, показати юдаїзм як частину європейської та світової культури. Для України, у якій єврейське населення складало значну частку в довоєнні роки, це дуже доречно. Замислюючись над тим, хто такий єврей — це почуття приналежності до мови, культури, моралі, релігії, народу? — можна вийти на розгляд дуже важливого і актуального сьогодні поняття ідентичності.

Коли французькі вчителі викладають тему Голокосту, то використовують міждисциплінарні підходи, що, на жаль, у нас втрачено. При аналізі історичних документів вони працюють над удосконаленням французької мови: як діти вибирають головне, які слова вибирають, які зв'язки використовують; показують можливості мови в процесі аналізу. Наприклад, розглядаючи поняття «Кришталева ніч», говорять не лише про сам факт, подію листопада 1938 р., але й показують закованість німецької мови часів нацизму, знеособлення політики та суспільного життя в епоху тоталітаризму. Адже цей термін нічого не говорить про справжні події, не повідомляє про насилля над людьми. Так само, як використання слів «евтаназія» замість у смертвіння, «транспорт» замість депортацій, вигнання, «спеціальні установи» замість газових камер тощо дають приклад «вилучення душі зі слів», втечі від особистої відповідальності та маніпуляції власним народом.

Цей невеликий приклад примушує нас замислитися над тим, як ми діємо на наших уроках, що залишається в головах і душах наших учнів після виконання програми.

Французькі колеги, розповідаючи про вивчення теми Шоа/Голокосту з дітьми 10–13 років, наголошують на силі мистецтва. Вони мають можливості дивитися з дітьми театральні вистави та художні фільми на цю тему, і впевнені, що один фільм має більше впливу і значення, аніж кілька уроків історії. Однак не можна залишати дітей наодинці з такими виставами та фільмами, їх треба готувати, дивитися разом з ними, обов'язково коментувати побачене, робити рефлексію, причому не один раз. Антуан Жерма, учитель історії, тренер Меморіалу, запропонував українським учасникам семінару спеціальну розмову про методику використання художніх фільмів у викладанні історії. Наші колеги з Франції не лише

не бояться, але й чітко усвідомлюють, що кіно — це завжди точка зору. І важливо, за рахунок чого вона формується, тому що в зображенні нема правди, воно несе образ, не інформацію. Тому для історика є різниця між художнім та документальним фільмом, для вчителя — ні. Голокост — історична подія ХХ-го століття, про яку знято найбільша кількість фільмів, особливо протягом 1970-х років. І актуальне для нас питання, повертаючись до теми Голодомору, — чи можна створювати художній вимисел на *цю* тему, що можна показувати а чого — ні, як прослідкувати те, що було *до* та стало *після*. Якою була знищення євреїв Європи для нацистів — фізичне знищення чи повне виключення з контексту культури та стирання всіх слідів цього знищення? Доказом цього стали «евфемізми», які Ганна Аренд назвала «красномовством диявола», заборона всіх світлин згідно з наказом Гімmlера, особливо зроблених членами айнзацгруп, а також сфальсифіковані кадри, що стали всесвітньо відомими (як, наприклад, відверто постановочні та пропагандистські кадри про звільнення в'язнів Аушвіца).

При роботі над художнім фільмом важливо здійснювати не лише аналіз із точки зору критичного мислення (що, хто, коли, як, чому), а й, по-перше, аналіз естетичний (які емоції присутні на екрані, які емоції викликає те, що ми бачимо, як люди в кадрі ставляться до певних речей, якими художніми засобами досягається показ правди явища в цілому). Безумовно, що такому підходу треба вчити. Українські вчителі можуть працювати і над «Списком Шиндлера» С. Спілберга, і над «Піаністом» Р. Поланскі, та з фільмами на іншу тематику, використовуючи не лише досвід проекту «Назустріч пам'яті»¹, але поради французьких колег. Учителям історії на курсах підвищення кваліфікації давно слід давати хоча б оглядові лекції з художньої літератури, що розповідають про трагедію людини у ХХ сторіччі чи в історії в цілому, нагадати базові естетичні поняття, учити самим аналізувати твори мистецтва. Оскільки лише добре і якісно освічений педагог може зацікавити учня в знаннях, які пропонуються.

На окрему увагу заслуговує представлений на семінарі навчальний веб-ресурс «Горище Сарі» (www.grenierdesarah.org) для молодших дітей. Цей сайт виконано з використанням образів, близьких саме дітям 10–13 років, і показує поступове згортання свободи для дівчинки Сарі: як вона опиняється на горіщі внаслідок подій навколо будинку, як змінюється становище сім'ї, і що було причиною таких змін. Показуючи трагедію дискримінації та переслідування через історію конкретної, хоч і уявної дівчинки, педагоги, що створили цей веб-ресурс, дають можливість йти від меншого до більшого, накопичувати уявлення та ставлення, наповнюючи поступово цю маленьку історію знаннями «великої історії». Також історію відомого корабля «Сент-Луїс»² можна показати через комікси, або поєднати історію з географією, давши завдання попрацювати з прапорами, віднайти на карті всі країни, що причетні до сумної подорожі корабля. Однак при цьому не слід утрачати серйозності пояснень такої складної теми як еміграція, ставлення світу до проблеми переслідування євреїв, становище людей у екстремальній ситуації тощо.

Працюючи над історіями спасіння, рятування єврейських дітей, французькі вчителі піднімають і пласт політичної

історії, і економічної, і структур повсякденності, і питань цінностей та відповідальності. Адже вивчаючи про те, хто та як переховував дітей, як і чому їх навчали, як дбали про те, аби діти, проживаючи під чужими іменами заради рятунку життя, не втратили сімейної пам'яті; як діти виростили в цьому становищі і як переймали на себе ролі дорослих; знаходили їжу, одяг тощо. Учителі мають можливість показати, що таке вибір і відповідальність, мораль і екстремальність стосунків, вічна цінність самого життя. При такому підході «сухий залишок» освіти набагато більший, оскільки історії інших дітей набагато ближчі і зрозуміліші дітям, аніж знеособлені, абстрактні історії, що пропонуються на сторінках більшості підручників.

На окрему увагу заслуговує практика використання музею французькими вчителями. Мінімум два педагогічних блоки по три години кожен спрямовані на знайомство з історією Голокосту у Франції, що представлена у «Меморіалі Шоа» в Парижі. Годину перед відвіданням музею вивчають історію, годину працюють з певними стендами та експонатами музею, після цього обов'язкові практикум та рефлексія. На веб-сайті Меморіалу є спеціальний розділ для дітей, що містить у собі не лише згадуване «Горище Сарі», але й інформацію про екскурсії по музею для дітей, про п'ять практичних занять з тематики історії Голокосту, що здійснюються співробітниками педагогічного відділу Меморіалу, та про спеціальні події для дітей по середах. Окрім цього є ще розділ спеціально для вчителів, де розміщені матеріали. У львівському журналі «Доба» вже була стаття³ про досвід використання музеїв Шотландії в навчальному процесі, а також про те, що ми в Україні марнотратно ставимося до існуючих колекцій та ресурсів, далі сподіваючись лише на вміння вчителя біля дошки зі шматком крейди. Проте це вже питання загальної стратегії та визначення пріоритетів, що чомусь виглядає надто складним для української освіти.

Можливо, для багатьох це — очевидні речі, можливо, для когось — зовсім не актуальні, але для мене як людини, що займається навчанням історії, тренуванням учителів, написанням рекомендацій для викладання, цей семінар був незвичним з кількох поглядів. Найважливіше враження — це інтелектуальність та філософське підґрунтя обговорення будь-яких історичних питань. Для мене ця інтелектуальність і глибина дискусії — запорука того, що історія в сучасному французькому суспільстві не виконує роль служниці політики, що суспільство має можливість дивитися на минуле не накопичуючи образ, а виносячи уроки. Тож дозволю собі процитувати уривок³ з декларації істориків Франції, що була надрукована в грудні 2005 року в газеті «Libération»: «Історія не є релігією. Історик не схиляє голови перед жодними догмами, не підкоряється жодним заборонам, для нього не існує табу. Історія не є мораллю. Завдання історика — не засуджувати чи звеличувати, а лише пояснювати. Історія не є рабою актуальності. Історик не переносить на минуле сучасні йому ідеологічні схеми і не трактує події минулих літ з позицій сьогоденних пріоритетів. Історія не є об'єктом юрисдикції. У вільній державі ні парламент, ні інший юридичний авторитет не має права визначати, що в історії є правдою».

*Ірина Костюк, вчитель-методист,
координатор освітніх проектів (м. Київ)*

1 Корабель «Сент-Луїс», на якому 930 євреїв намагалися емігрувати з Німеччини в травні 1939 р., та який вимушено повернувся назад через неприйняття його іншими країнами.

2 Костюк І. Як навчають історії шотландські вчителі // *Доба*. — 2002. — № 4.

3 Дубинянський М. Похорони Кліо // *Українська правда* (<http://www.pravda.com.ua/ru/news/2009/8/10/97083.htm>)

ШІСТЬ ДНІВ У ОСІННЬОМУ ПАРИЖІ...

Шість незабутніх днів у осінньому Парижі провела група українських педагогів, що складалася з досвідчених учителів з різних регіонів України. Серед них учасники всеукраїнських та міжнародних семінарів і конференцій, педагоги, учні яких стали переможцями конкурсу учнівських наукових робіт. До роботи семінару, який проходив 5–10 жовтня 2009 року в Паризькому «Меморіалі Шоа», були залучені фахівці з Франції, Німеччини, Бельгії, України. Метою семінару було не тільки порівняння історії Голокосту в Україні і Франції, а й обмін досвідом та співробітництвом.

Шоа — не просто знищення одними європейцями інших, це свідоме знищення єврейського народу, прагнення знищити його не тільки фізично, а й стерти згадку про нього з європейської історичної пам'яті. Щоб не допустити цього, в 1943 році Ісаак Шнерцер почав збирати докази цього злочину проти єврейського народу. Після війни було створено інститут, який продовжував збирати і вивчати документальні матеріали, а у 2005 році було відкрито Меморіал. Музей, який є складовою Меморіалу — це єдиний в світі музей історії Голокосту, в якому є могила невідомого єврея — місце, куди кожен може прийти, щоб ушанувати пам'ять тих, кого свідомо, методично, цілеспрямовано знищували тільки за те, що вони євреї, оскільки для більшості з них могилами стали розстрільні ями, попелища та крематорії.

Учасники семінару: М. Савченко, Ж. Гудко, Н. Герасим, Б. Кіштулинець під час дискусії

Історик Жорж Бенсуасон звернув увагу на особливий підхід щодо розуміння Голокосту, події, яка не має прецеденту: «Євреїв убивали лише за те, що вони народились». Як до цього дійшли люди, а чи взагалі це люди? Ось чому осмислення Голокосту має бути не тільки історичним та науковим, але й інтелектуальним. З 15 чоловік, які на конференції у Ванзее в січні 1942 р. обговорювали «остаточне розв'язання єврейського питання», 9 були докторами філософії, викладачами вищих навчальних закладів, захоплювалися світовою літературою та обожнювали музику. І саме ці висококультурні люди стали мозком геноциду проти цілого народу. Це сталося скоріше за все тому, що швидкий економічний розвиток Німеччини в 1930-х роках проходив в повному вакуумі демократичної думки, а німецька ідео-

логія стала невід'ємною частиною антипросвітництва, яке, захоплюючися силою і відкидаючи лібералізм, поширювало соціальний дарвінізм. Доба просвітництва оминула Німеччину, а національну думку формували філософи, які були відвертими антисемітами.

Чи доцільним є вивчення Шоа у навчальних закладах? Як пов'язати наукове дослідження Голокосту з його викладанням в школі?

Педагогічний радник Меморіалу Барбара Мелул розказала про викладання Голокосту в школах Франції та поділилася досвідом викладання Шоа молодшим школярам.

Робота зі школярами потребує особливого підходу та методик викладання. Важливим є не те, що знає вчитель, а те, чого і як він буде навчати. У викладанні теми Шоа особлива увага має звертатись на вікові особливості учнів. Не можна захоплюватися тільки емоціями, важливо навчити дітей замислюватися над тим, що сталося і співпереживати. Системний підхід щодо вивчення Шоа у Франції передбачає ступеневе «входження» школяра в тему, а саме: перегляд школярами тематичних мультфільмів та казок, де є персонажі, які не зовсім схожі на нас; знайомство з матеріалами музею Шоа; зустрічі з очевидцями, які пережили Катастрофу; робота зі свідченнями очевидців; роботу з документами.

У Франції тема Шоа вивчається відповідно до шкільної програми з 2002 року. Вивчення здійснюється в чотири етапи. Перший починається з 10 років і здійснюється двома блоками: теоретичним і практичним. Школярі відвідують музей Шоа, де для них передбачені спеціальні екскурсії. Якщо діти прийшли з батьками, їм пропонують буклети-путівники, і діти можуть працювати з документами, які розміщені на спеціальних висувних столиках. Важливим є обговорення того, що учні побачили і почули, обмін враженнями та емоціями. Другий етап — у 13 років — знайомство із Шоа на уроках. На третьому і четвертому етапі, в 16 і 17 років відповідно, учні вивчають тему Шоа працюючи зі свідченнями очевидців, документами, фото- і відеоматеріалами. Такий педагогічний підхід «снежного кома» дозволяє, не травмуючи психіку дитини, знайомити її зі своїми однолітками-євреями, їхнім повсякденним життям, культурою, звичаями, традиціями, прагненням показати, що історія євреїв — це не тільки жертви, а і їхнє життя. Робота зі свідченнями очевидців формує вміння роботи з мовою, адже вдало підібране слово або вислів — це важливий крок до того, щоб свідок «відкрився». Велику роль відіграє і правильно заповнений паспорт-свідчення. Мета такої роботи — навчити школяра (після прослуховування відповідного уривка свідчення) відбирати необхідну інформацію. Це слугує одночасно і граматичною вправою, бо, заповнюючи відповідну сторінку в паспорті-свідченні, учні вчаться робити первинний письмовий аналіз.

Використання візуальних матеріалів під час роботи зі школярами — це ще один спосіб заглибитися в тему. Звичайна, на перший погляд, поштова листівка може стати потужним джерелом інформації і за певних історичних умов вона перетворюється на дзеркало мислення суспільства. За допомогою такої листівки за короткий час можна сформулювати уявлення хто такий єврей, при цьому показати його здириком, шахраєм, зрадником, учасни-

ком «світової єврейської змови», тобто сформувати стереотип представника окремої національності на державному рівні, оскільки іншого «зображення» єврея просто немає. У такий спосіб за допомогою звичайних поштових листівок здійснювалось нав'язування негативних ознак та рис представників єврейської національності. А чи це не є віддзеркаленням державної політики через формування відповідної суспільної думки?

Антуан Жерма, учитель історії, тренер Міністерства освіти, ознайомив учасників семінару з новими можливостями використання фото- і відеоматеріалів у викладанні історії Голокосту. Шоа — це подія, яка не має окремих документальних зйомок. За спеціальним наказом Гітлера будь-які фотографії на місцях розстрілів були заборонені. Будь-які матеріальні сліди цього злочину знищувались: приміщення крематоріїв у таборах смерті, трупи, які викопувались і спалювались. Під час розкопування «розстрільних ям» в'язням, навіть, заборонялося тіла називати «трупами». Звідки ж з'явилися фільми про Шоа? Документальні фільми переважно базуються на відеосвідченнях очевидців, кадрах, які знімалися союзниками під час звільнення концтаборів, а не таборів смерті, які на той час були вже знищені. Радянські фільми мали трохи інший формат. Це були переважно постановочні фільми, їх зйомки проходили пізніше ніж відбувалися події і носили ідеологічний підтекст. Тільки після процесу Айхмана відбувся перелом щодо розуміння того, що ж відбулося з євреями. Люди, які спостерігали за процесом Айхмана, стали цікавитися не цим нацистським злочинцем, а самими свідками та їхніми свідченнями, які розкривали страшну правду про Голокост. Тому робота з відеоматеріалами про Шоа передбачає детальний опис простору (місця, де відбувалася подія), героїв (соціальна характеристика, гендерність), звуку (мовлення, музичний супровід, шумовий фон), монтаж, тобто того, що наповнює кадр змістом. Практична робота за такими критеріями закріпила методику роботи з відеоматеріалами про Шоа. Це була гарна «школа» для практикуючих учителів.

Зустріч із отцем Патріком Дюбуа приголомшила нас, учасників семінару. Отець Патрік Дюбуа, католицький священник, за підтримки Ватикану розпочав розкопки на місцях розстрілів в Україні. Мета такої роботи — знайти підтвердження розстрілів євреїв, циган або мирних жителів та провести підрахунки жертв. Прагнення Патріка Дюбуа дізнатися про історію своєї родини переросло в довготри-

валій пошуковий проект. У 1992 році він звернувся до кардинала Гузара і розказав йому про свої наміри. Отримавши схвальний відгук і підтримку, Патрік Дюбуа розпочав роботу. Перші розкопки було проведено на території Західної України і Білорусі. Їх проводили спільні франко-українські і франко-білоруські групи. Початку роботи передувало ретельне вивчення архівних документів: документів радянських комісій, які працювали одразу ж після визволення населених пунктів, документів з німецьких архівів. Після вибору конкретного регіону проводилося його дослідження, на місце виїжджала група спеціалістів, яка знаходила свідків, порівнювала їхні свідчення з даними архівних документів. Після цього група виїжджала на визначене місце розстрілу, проводила розкопки, збирала матеріали. Після повернення до Парижу матеріали перекладалися, адаптувалися, порівнювалися з інформацією інших дослідників. Ця колосальна робота триває і досі.

Постає питання: «Навіщо французу, католицькому священнику, проводити таку роботу у нас в Україні?». Напевно тому, що будь-яка війна має кінець, а геноцид не має кінця, не має терміну давності. Фізичне знищення індивідумів, як носіїв певної культури — це не тільки знищення населення, це знищення пам'яті про нього. Немає могил — немає імен, немає пам'яті. Зберегти пам'ять — це зберегти народ. Варто над цим не тільки замислитися, але і почати діяти.

І останнє. Чому Франція, на території якої не було жодного табору смерті, «розстрільної ями», масових поховань євреїв ще в 1956 році відкрила музей Шоа? Напевно тому, що для цієї європейської держави євреї — рівноправні громадяни, частина французької національної культури, люди іншої національності, люди які є «іншими», а не «чужими». Це рівень політики національної пам'яті держави.

У 2007 році вийшов указ президента України В. Ющенка про створення меморіалу в Бабиному Яру. Уже збігає 2009 рік, але на місці масових розстрілів продовжують розважатися, пити пиво, грати у футбол. Стає сумно за те, що місце трагедії не тільки не має належного вшанування, а і стає місцем політичних спекуляцій.

Чи є це віддзеркаленням державної політики національної пам'яті, чи скоріше відсутністю такої?

*Наталія Голосова,
вчитель СЗШ № 38 (м. Львів)*

СЕМІНАР У ФРАНЦІЇ

4–9 жовтня 2009 року в Парижі відбувся освітній семінар для вчителів з порівняння історії Голокосту в Україні та Франції. Учасники семінару — педагоги, які доволі глибоко обізнані з проблематикою історії Голокосту і мають чималий досвід у викладанні цієї теми. Вони — активні учасники проекту «Назустріч пам'яті», семінарів в Україні, учасники міжнародних семінарів у Польщі та Ізраїлі, учителі, які зі своїми учнями займаються науково-дослідницькою роботою з даної проблеми.

Завдання семінару — обмін досвідом у викладанні такої актуальної для європейської спільноти теми як Голокост, а також, як стверджували французькі колеги — знайомство з Україною. А тому, їдучи на семінар, учителі підготували

власні методичні розробки і презентували свій досвід у царині викладання історії Голокосту.

Французькі колеги у своїх лекціях стверджували, що Голокост — це історія Європи, жертви Голокосту — частина європейських співгромадян. Отже, Катастрофа — це загальноєвропейська проблема, а тому ця тема надзвичайно важлива для будівництва єдиного європейського простору, частиною якого є і Україна.

Семінар проходив безпосередньо в приміщенні «Меморіалу Шоа», який знаходиться в центрі Парижу. Меморіал було засновано ще в 1943 р., як підпільний центр збору документів, які свідчили про злодіяння фашистських окупантів та колабораціоністської французької влади.

Ці документи були представлені на Нюрнберзькому процесі. Згодом центр став музеєм, а у 2005 р. тут було створено «Меморіал Шоа» — комплекс, який включає музей, архів, відділ міжнародних відносин, освітній відділ, науково-дослідницький центр. Працівники Меморіалу прагнуть відродити честь і гідність тих, хто став жертвою Голокосту. Меморіал — це місце виховання та навчання. Викладання історії Голокосту в Меморіалі є одним з головних пріоритетів — тут проходять стажування вчителі Франції та інших європейських країн, а також представники французької армії та поліції. І це особливо важливо для сучасного французького суспільства, бо, гуляючи по Парижу, ми на власні очі пересвідчилися, що Францію охопив процес глобалізації: на вулицях міста велика кількість мігрантів з Азії та Африки, але скрізь панує атмосфера терпимості і толерантності. Саме таким і є обличчя демократії і поваги до людини.

Навчання вчителів відбувалося за досить насиченою програмою, яка включала лекції французьких та українських лекторів. Слухачі, які обізнані з проблемою Голокосту, дізналися багато нового. Після лекцій було відведено час на запитання, які виникли в учасників семінару. Часто обговорення певної проблеми переростали в дуже цікаві дискусії. Також слід відзначити, що французькі колеги відзначили досить високий фаховий рівень українських учителів і доволі високий рівень компетентності в багатьох питаннях з історії Голокосту.

Надзвичайно цікавими і змістовними були лекції професора, Жоржа Бенсуассона, який визначив сутність і витоки німецького нацизму, що базувався, у тому числі, і на європейському антиюдаїзмі та псевдохристиянській юдофобії. Антисемітизм — культурний код Європи, а всі французькі філософи доби Просвітництва були антисемітами. Антисемітизм набирає сил у роки Першої світової війни. Збільшується рівень насильства в битвах, а насильство на лише відштовхує, але й притягує. «У вивченні питання антисемітизму потрібно використовувати психологічні підходи і психоаналіз», — стверджував лектор.

Філіп Букара, координатор освітніх програм для вчителів, ознайомив слухачів семінару з особливостями життя євреїв до Голокосту в різних країнах Європи. Лектор відзначив, що ненависть до євреїв була в країнах, де поширене християнство. Китай та Індія — країни, де антисемітизму немає. Філіп Букара продемонстрував унікальну колекцію листівок антисемітського характеру, які є візуальним джерелом вивчення історії. Доповнив колегу Анатолій Подольський, який у своїй лекції ознайомив учасників семінару з особливостями єврейського життя в Україні в міжвоєнний період.

Слід зазначити, що лекції французьких колег базувалися на фактах прикладів геноциду інших народів, які відбувалися протягом ХХ-го століття. Геноцид — потенційна небезпека для всього людства. Ця думка пронизувала всі заняття семінару.

Особливо вразило всіх учасників семінару, як французьке суспільство зберігає пам'ять про жертв Катастрофи. На території «Меморіалу Шоа» є музей, у якому окрім експозиції, яка вміщує фотодокументи, свідчення очевидців, особисті речі постраждалих, є архів, який зберігає особисті дані про тих, хто був депортований з Франції в табори смерті та символічна братська могила із шістьма

капсулами з рештками жертв Голокосту, на якій палає вічний вогонь. А на території Меморіалу є кам'яні стели з іменами всіх тих, хто був жертвами Катастрофи.

Програма семінару передбачала і візит до колишнього транзитного табору «Дрансі». Це був пункт збору єврейського населення Франції, а звідси людей переправляли в табори смерті сусідніх країн. Тут споруджено пам'ятник жертвам Голокосту, стоїть пам'ятник-вагон, у якому відправляли французьких євреїв на смерть, і будується музей. На цих пам'ятниках не видно слідів вандалізму, напевно, це свідчить про те, що французьке суспільство береже історичну пам'ять про жертв Голокосту, а історія знищення євреїв у роки Другої світової війни є частиною історії Франції, а, отже, і частиною історії власного народу.

Зворушливою була зустріч із Генрі Борлантом, котрий пережив Аушвіц. Людина похилого віку, яка викликає глибоку повагу і шану. На мою думку, лектори, які читають лекції про спротив євреїв у роки Другої світової війни, повинні обов'язково говорити про те, що *бажання вижити в нелюдських умовах — є теж формою спротиву*, бо за таких обставин легше вмерти, ніж пройти пекло і залишитися Людиною. Пан Генрі став лікарем і гідно прожив життя.

А щодо порівняння вивчення історії Голокосту в Україні і Франції, то ми в цьому значно відстаємо. Найменш дослідженим аспектом історії Голокосту в Україні є проблема колаборації. Лекцію з цієї проблеми прочитав А. Подольський. А. Фредекінд, гість із Німеччини, ознайомив слухачів з життям єврейської громади Німеччини після Голокосту і визнанням Німеччиною провини за Голокост. Французькі історики і суспільство давно визнали і засудили колабораціоністський уряд Петена, адже це частина історії Франції, а тому про неї не слід забувати, а тим більше замовчувати. Французькі колеги висловили сподівання, що з розвитком демократії в нашому суспільстві ми теж зрозуміємо про свою відповідальність за те, щоб донести суспільству повну правду про минуле.

Після зустрічі з Барбарою Мелул, яка познайомила нас зі своїм досвідом викладання історії Катастрофи у французькій початковій школі, де цій темі присвячено три години, стало зрозумілим, що і тут ми відстаємо, бо в наших освітніх програмах і навчальних планах у старших класах не відведено жодної години на вивчення цієї теми, але ж в Україні із 6-ти мільйонів жертв Голокосту загинуло 1,5 мільйона осіб.

Цікавою була зустріч з отцем Патріком Дюбуа, який знайомий з Україною. У нашій країні він із групою волонтерів проводив дослідження місць масових розстрілів євреїв. А чому цим не займаються наші історики? Чому у Франції є пам'ятники жертвам Голокосту, а в Україні на місці наймасовішого розстрілу євреїв у Бабиному Яру і до сьогодні нема достойного меморіалу. Цікавим і пізнавальним був семінар у Парижі. Ми запозичили досвід викладання у своїх європейських колег. Зрозуміли, що викладання теми Голокосту має бути прив'язаним до історії Європи для того, щоб розкрити більш широкий погляд на це явище, виходячи з обставин і передумов, які привели до Катастрофи.

Жанна Гудко, учитель СШ № 1
(м. Червоноград, Львівська область)

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРУ

ЧЕТВЕРТИЙ ЩОРІЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В ЄВРОПІ
ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ З УКРАЇНИ В МУЗЕЇ «ЯД ВАШЕМ»

Уже четверте поспіль Український центр вивчення історії Голокосту разом з Меморіальним музеєм «Яд Вашем» (Єрусалим, Ізраїль) з 15 по 26 листопада 2009 р. провів навчально-методичний семінар з історії Другої світової війни та історії Голокосту в Європі для викладачів гуманітарних дисциплін з України. Семінар відбувся в Єрусалимі. Цього разу учасниками були 20 учителів-істориків із 14 областей країни. Уперше в рамках даного спільного проекту Центру та музею «Яд Вашем» лекторами на семінарі були не тільки ізраїльські науковці, але й представник української історичної науки, а саме професор Максим Гон. Вважаємо цей факт доброю ознакою на майбутнє. Маємо приємність надрукувати відеуки про семінар його учасників.

Вважаю, що враження від побаченого й почутого для кожного, хто брав участь у навчально-методичному семінарі з історії Другої світової війни та історії Голокосту в Європі, який відбувся в Меморіальному музеї «Яд Вашем» у листопаді 2009 р., формується як завдяки знайомству з країною, так і через лекції, що були прослухані учасниками. Щодо першого, то перебування в епіцентрі святих для трьох релігій місцях зумовлює особливий емоційний стан. Проте не тільки Єрусалим, але й екскурсія Ізраїлем сприймається як подорож сторінками Святого Письма, що поєднується з усвідомленням того, в яких складних природно-кліматичних та геополітичних умовах євреям вдалося реалізувати свою державну ідею.

Хоча екскурсійна частина бачиться важливим компонентом логістики семінару, його осердя, безперечно, — науково-методична частина. Майже всі проведені ізраїльськими вченими лекції базувалися не на відтворенні фактологічних сюжетів, а навпаки — ґрунтувалися на засадах концептуалізації. Таким чином на прикладі тих чи інших фактів вибудовувалися теоретичні положення. Ураховуючи фактор викладачів — представники ізраїльської наукової школи — це створило умови знайомства з тими підходами, які обстоюються її представниками. Так, наприклад, д-р Ірит Абрамскі була відвертою в тому, що останнім часом «Яд Вашем» все більше схиляється до вивчення не тільки Голокосту, але й інших актів геноциду. Це — не лише передумова для їхнього порівняння. Саме зіставлення злочинів проти людства бачиться передумовою визначення особливого в Шоа.

Методологічний «ключ» численних лекцій, що прочитані представниками ізраїльської наукової школи, слід, на наш погляд, вбачати в самій назві наукового центру, котрий виступав приймаючою стороною — «Яд Вашем» («Пам'ять та ім'я»). Саме такий підхід — збереження пам'яті про жертв Голокосту шляхом відтворення доль мільйонів євреїв, які стали жертвами нацизму, тих конкретних людей, чие життя було перерване злочинцями, є, скажімо, концептуальною візиткою сучасної ізраїльської історичної школи в царині геноцидології. Наше міркування підтверджується тим фактом, що кульмінацією музею «Яд Вашем» є саме Зала імен. Справляючи високе емоційне враження на екскурсантів, вона є відображенням сповідуваного працівниками меморіального музею дискурсу дослідження і викладання Голокосту. Дискурсу, який сприяє осягненню цієї трагічної сторінки історії через долю конкретної людини. Таким чином сукупність доль жертв, їхніх поневірянь, трагедій, мучеництва, звияти тощо є фундаментом, на якому зростають загальні «сюжетні лінії» Катастрофи європейського єврейства.

Теоретичний дискурс став прикметною ознакою семінару. Тому важко перелічити всіх тих лекторів, які презентували своє бачення концептуалізації історії євреїв на різних історичних етапах. Назвемо тих, хто, з нашої точки зору, був найяскравішим і переконливим. Це, окрім вже згаданого І. Абрамскі, Зеєв Дашинський, Ілля Лур'є, Наталя Сігал, Арон Шнеер, Рафі Ваго, Зоя Копельман. Так, скажімо, остання презентувала міркування, що формують один з дискурсів філософії історії. Тим часом Рафі Ваго зосередив увагу на компаративістиці Голокосту й інших актів геноциду, що відбулися в ХХ ст.

*Презентації власних методичних розробок.
Тетяна Асламова (Херсон)*

Важливим компонентом семінару слід уважати зосередження уваги його організаторів на проблемі викладання історії Голокосту. Це суспільно значиме завдання реалізовано завдяки проведенню кількох тренінгів. Відомі, на перший погляд, методики реалізовані на основі використання таких історичних джерел, постановки таких завдань, котрі, зізнаємося, інколи заводили в глухий кут і тих, хто не є новачком у темі геноциду. Відтак яскраво проілюстровано науковий і виховний потенціал проблемного методу навчання.

Поруч із відомими нам методиками організатори семінару репрезентували й ті, які здебільшого залишаються осторонь інструментарію українських учителів-істориків та викладачів вищих навчальних закладів (відображення Голокосту в поезії й красному письменстві), а також у документальних і художніх фільмах. Своєрідний акорд у цьому питанні прозвучав у останній день, коли були оголошені принципи викладання ге-

ноциду фахівцями Музею «Яд Вашем». Це вкотре засвідчило чітку логістику семінару, його високий рівень організації.

Враження від побаченого формуються і завдяки знайомству з комеморативною політикою держави. Сам «Яд Вашем» — яскраве свідчення цього. Йдеться не тільки про музей і численні пам'ятники, що знаходяться на його території і криють у собі потужний інформаційний потенціал. Йдеться про зразок політики держави, яка послідовно формує політику пам'яті, цілеспрямовано і безпосередньо здійснює її.

Усе побачене й усвідомлене формує відчуття вдячності як українським колегам, так і ізраїльським ученим, чия громадянська і наукова активність дали можливість перебувати в лоні потужного наукового дійства. Це не тільки емоційний заряд для тих, хто був учасником семінару, але й щедра наукова допомога тим, хто викладає тему Голокосту в навчальних закладах України.

Максим Гон,
доктор політичних наук, м. Рівне

***

ПІСЛЯМОВА

... Часто-густо, коли знаходиться час для саморефлексії, аналізу подій, що вже відбулись, починаєш усвідомлювати, якою багатогранною є істина і який тернистий шлях до її досягнення. У цьому контексті яскравим прикладом є початок роботи над проблематикою Голокосту в Україні. Власна викладацька діяльність традиційно базувалася на програмових засадах, де теми геноцидів, військових злочинів, злочинів проти людяності розглядалися побіжно, як ілюстрація до жахливої долі українського народу в минулому.

Аналізуючи подані у фахових виданнях статистичні дані, мало хто замислюється над тим, хто і що стоїть за цими страхотливими цифрами. Семінар у Мукачеві дав можливість усвідомити, що є історична пам'ять і наскільки важливим є її збереження. Проте, коли співвідносиш реалії сьогодення, душу охоплює туга і смуток. Звучить пафосно? А коли це внутрішнє почуття... В Алушті вже був певний досвід роботи з контроверсійної проблематики, певні сформовані погляди. І знову внутрішній колапс. Слухаючи, оцінюючи, усвідомлюючи, доходиш до висновку, що це лише початок і до повної структурованої картини ще далеко. Адже ти отримав лише складові частини мозаїчного полотна. І одразу питання: «А чи всі частини?»

І от «Яд Вашем». Дні напруженої роботи, внутрішніх переживань, хаотичний рій думок, що намагаються набуті структурованого вигляду за всіма правилами логістики, але не можуть через дикість суті явища. Проте саме тут розрізнені частини починають складатися в загальну картину. І виникає нове питання: «Як із цим жити?». Їдучи до Єрусалима, особисто для мене, було важливо усвідомити вивчення проблематики Голокосту в трьох площинах: науковій, методичній та просвітницькій. У Меморіалі «Яд Вашем» я мав таку можливість. При всіх варіаціях, науковий аспект, на мою думку, був представлений на найвищому рівні. І не тільки тому, що я, як викладач із периферії, не чув лекцій поважних спеціалістів. Вразила чіткість і структурованість у підборі і подачі матеріалу (відсутність «зайвої балаканини»), усвідомлення важливості того, про що йдеться, а головне — виваженість і науковість у висновках. Наприклад, лектори

Ірїт Абрамскі, Ілля Лур'є, Михайло Вайскопф спонукали поглянути на природу антисемітизму з інших, незвичних для української шкільної освітнянської традиції ракурсів, і шукати його коріння не в XVII—XX ст., а набагато раніше.

Живучи у так званій християнській традиції, рідко звертаєш увагу на глибинний аналіз інших релігій. Тому досить важливим «відкриттям» стали лекції доктора Зеєва Дашевського, де розглядалися особливості юдейської традиції як основи для майбутніх світових релігій. Досить пізнавальною була можливість простежити науковий підхід при використанні візуальних джерел (кінематографічних творів, спогадів, творів живопису) на лекціях Ноа Сігал, Лізи Давидович, Зої Копельман і те, як лектори вміло визначали необхідні акценти, вільно оперуючи наявним матеріалом.

Не менш цікавим був методичний аспект. Перше, що викликало захоплення — це структурованість у плануванні роботи семінару, продуманість розстановки лекційного матеріалу, коли кожен попередній день роботи закладав основу для наступного.

Безперечно, для мене як шкільного учителя важливим було побачити і краще познайомитися з методикою розгляду та подачі контроверсивних та сензитивних питань. У цьому контексті показовими стали лекції А. Шнеєра, З. Копельман, І. Абрамскі та інших лекторів, які, стоячи на націоналістичних позиціях, тактовно і толерантно ставилися до, подекуди, протилежних думок учасників семінару, але в той же час вміло спрямовували дискусію в потрібне русло, щоб донести головні, на їхню думку, аспекти проблематики Голокосту.

Виступи в робочих групах. Ірина Войтович (Одеса)

Різницю між побаченим у «Яд Вашем» та українськими реаліями особливо відчутно, коли аналізуєш комеморативну політику Ізраїлю по вшануванню Катастрофи. Окрім унікальності архітектури, змістовної наповненості та символізму Музею, вартим уваги є просвітницька діяльність останнього. Адже кількість учасників конференцій та семінарів, простих відвідувачів, учнів шкіл та військовослужбовців досить красномовна. Саме це яскравий приклад по реальному, а не декларативному збереженню національної пам'яті, підхід, який варто застосовувати і тут, на нашій землі, якщо ми хочемо зберегти себе і дійсно розбудувати демократичну правову державу.

Я не належу до тих осіб, що перебуваючи за кордоном, співають хвалебні оди побаченому. Я люблю країну, у якій

Обмін думками під час дискусії

живу. Проте, напевно, необхідно побачити цю землю, ближче познайомитися з життям цього народу, щоб наблизитися до розуміння деяких істин. Історія не є абстрактним процесом, який проходить повз нас і відбувається незалежно від нашої волі. Кожен, будучи особистістю, свідомо чи несвідомо реалізуючи своє покликання, вносить самобутній штрих до загальної палітри полотна, що зветься історією людства. І від кожного з нас залежить, яким буде це полотно в його динамічному розвитку. Адже тільки ми несемо відповідальність за те, що робимо. Саме цю думку я усвідомив, працюючи на семінарі в «Яд Вашем». Звичайно, вона не нова, але коли ти починаєш жити з нею, світ починає набувати інших обрисів і кожен життєвий та професійний крок набуває глибинного підтексту.

*Руслан Чалабієв, учитель,
м. Канів, Канівська ЗОШ I-III ступенів № 3*

***

Уся навчальна програма була логічно, послідовно побудована: увідні теми, специфіка Голокосту в різних регіонах, дилеми, що стояли перед різними групами населення в роки Голокосту, заперечення Голокосту, Праведники народів світу, висвітлення теми Голокосту в мистецтві та кіно. Чудовим логічним доповненням були практикуми. Ці заняття на тільки продемонстрували нам нові методичні підходи, а й змусили і нас стати активними учасниками процесу, продемонструвати свої вміння та таланти.

На окрему увагу заслуговує сам комплекс «Яд Вашем». Особисто я вперше в своєму житті побувала в музеї такого масштабу. Він включає в себе стільки підрозділів та структур, що важко дати однозначну відповідь: «Що це? Музей? Меморіальний комплекс? Науково-дослідний інститут?». Мабуть, це один з найграндіозніших проектів, який учить нас як потрібно шанувати власну історію. У «Яд Вашемі» буде цікаво відвідувачам будь-якого рівня, кожен знайде для себе місце. Мені дуже запам'яталася Долина громад. Саме в цьому місці в мене виникло почуття скорботи за всіма померлими та почуття національного сорому. Сором за те, що величезна кількість євреїв загинула в Україні, а ми робимо вигляд, що це нас абсолютно не стосується.

Наступне приголомшення я отримала під час екскурсії до Історичного музею. Навіть важко описати свої враження та відчуття. Для цього, мабуть, має пройти певний час.

*Тетяна Веркалець, учитель,
м. Полтава, Полтавський навчально-виховний
комплекс ЗНЗ-ДНЗ № 16*

***

Перебуваючи у навчальному центрі «Яд Вашем» (не дивлячись на акцентуацію нашої уваги на історичну предтечу та хронологію подій Голокосту) мені вдавалося паралельно відстежувати, так би мовити, ціннісні ставлення єврейського народу до страхітливого буття. Вражає вміння людей не втрачати жаги до життя за будь-яких обставин. Що це? Небажання об'єктивно оцінювати реальність? Утеча від зовнішнього мороку? Відповідей однозначних і не потрібно очікувати. На мій погляд, вміння організувати власне життя — будь-то в гетто чи окремому таємному сховищі, трудовому таборі чи таборі смерті — було єдиним засобом допомогти людям залишатися людьми до останнього подиху: зберігати дружні та сімейні відносини, і, найголовніше — не допускати думок про те, що «участь» євреїв є неминучою. А тому слід все запам'ятати і, швидше за все, не для помсти, а для свідчення іншим (і своєму народу і іншим): як попередити, як не допустити повторення Катастрофи. Чи в усіх без винятку було розуміння того, що життя триває? Звісно, ні! І це було чи не єдине право вибору: вмирати подумки щодня, втрачаючи людську подобу до остаточного вирішення питання чи жити, як людина, як можу, як вдається... А якщо можу і вдається... — народжувалася ідея опору, втечі, складання записів у щоденниках, мовчазних свідчень у малюнках. Зовсім інше — право вибору в тих, хто складав оточення євреїв, чи заслуговують вони на осуд? — ще одна дилема історичної епохи.

Оглядаючи експозиції в «Яд Вашем», я спіймала себе на думці, що все це нагадує мені «Божественну комедію» Данте, де «Ад» постає не як образ із картин, котрі автор-мандрівник спостерігає зі сторони. Та мені не вдавалося роль стороннього, бо спогади матері, почуті та записані двома роками раніше, змушували в кожній фотографії, предметі щось або когось шукати. Що я намагалася зрозуміти, про що дізнатися... для мене стало «відкриттям», що мене могло зовсім не бути, якби щось «пішло» інакше в Жмеринському гетто і сім'ї моєї матері не вдалося залишитися живою. Пригадала, як у шкільні роки стала переможцем Республіканського конкурсу на кращий твір до Дня Перемоги, який розпочинався з того, що моє покоління народилося після війни. Тепер я почала б цей твір інакше: родина моєї мами вижила після Голокосту. Скільки «дітей мого покоління» несуть в собі цю рефлексію? І чому так завзято про «це» мовчали наші бабусі, мами, поки аж «не настав час». Це теж питання щодо нашого соціалістичного патріотизму, безликого (не народ, не нація, а Радянський Союз). Український народ — полікультурна громада, а тому хочеться вірити, що це всіх стосується. Тому так важливо, говорячи з молоддю про толерантність, формувати ціннісні ставлення до життя, віри, культури того ж самого сусіда по парті, по вулиці тощо, а не сторонньої людини.

*Людмила Назаренко,
учитель, кандидат педагогічних наук
м. Цюрупинськ, Херсонська область*

МІЖНАРОДНІ ПРОЕКТИ

УКРАЇНСЬКІ КНИЖКИ ДЛЯ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ.

Продовження проекту в жовтні — грудні 2009 р.

Восени та на початку зими 2009 р. за підтримки програми «Матра» Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів, Музею «Будинок Анни Франк» у Львові, Полтаві та Києві відбулися навчально-методичні семінари в рамках загальноукраїнського проекту «Українські книжки для виховання толерантності», що офіційно розпочався в Україні з квітня цього року. Ці три міста приєдналися до Сум, Херсона та Ужгорода, де вже відбулися подібні семінари. Як відомо, даний проект є партнерським та його виконавцями є п'ять українських громадських організацій (Конгрес національних громад України, Інститут юдаїки, Український центр вивчення історії Голокосту, Єврейський Фонд України, загальна координація проекту — Центр громадянської освіти). До відповідальності нашого Центру входить видання книжок та навчальні семінари для вчителів історії та заступників директорів. Саме для цих цільових груп Центр провів семінари-тренінги у Львові (15–17 жовтня), Полтаві (23–25 жовтня) та Києві (3–5 грудня), залучивши до їх проведення фахівців, як співробітників Центру (Віталій Бобров, Михайло Тяглий), так і наших колег, знаних учителів-методистів та науковців (Олександр Войтенко — освітній директор усього проекту, Ольга Педан-Слепухіна, Анна Ленчовська, Кіра Крейдерман, Олег Охредько). Це були семінари для людей, які безпосередньо працюють у системі освіти і виховання учнівської молоді — учителів історії та суспільних дисциплін, а також для заступників директорів шкіл з виховної роботи. Метою семінарів стали пропаганда і поширення ідей толерантності в системі освіти та формування навичок толерантної поведінки щодо національних меншин, що зазнають дискримінації, виховання поваги до інших.

Під час лекції на семінарі у Львові

На мій погляд, загалом, головний концепт даного проекту полягає справді у вихованні принаймні порядного ставлення до історії та культури, у формуванні сприйняття **іншого** не як чужого, а як просто іншого... За великим рахунком у нас немає іншого вибору ніж бути толерантним до національних, сексуальних, будь-яких інших меншин, тому що ми всі (та кожний із нас окремо) є в певних ситуаціях та обставинах меншиною, чи можемо стати меншиною в будь-який момент свого життя. Світ часто-густо виявляється надто загрозливим не тільки для індивідумів, але й для цілих груп... Власне, усі книжкові видання проекту «Українські книжки для виховання толерантності» покликані поставити питання поваги до іншого і до себе, сприяти

осмисленню минулого, що може допомогти формуванню співчуття, розуміння та емпатії людей до людей в сьогоденні... 17(!) серйозних книжок отримав кожний учасник семінарів у Львові, Полтаві та Києві. Можна сміливо стверджувати (і це підкреслювали самі семінаристи у своїх анкетах та виступах), що в переважній більшості учасників не було жодних шансів отримати таку літературу, якщо б вони не стали учасниками цього проекту. Книжки проекту складаються з кількох груп. Передовсім, це навчально-методична література, довідники, каталоги, джерельна література, щоденники, а також наукові видання. Серед книжок представлені і документальні джерела — щоденники Анни Франк, Давида Рубіновича та «Щоденник Львівського гетто»; довідники і матеріали тематичних виставок — «Джерела толерантності», «50 запитань про антисемітизм»; посібники — «Виховуємо людину і громадянина», «Історія епохи очима людини», «Я, ти, він, вона...»; філософсько-публіцистичні видання «Поза межами розуміння» та інші.

В усіх цих містах проекту вчителі та заступники з виховної роботи з радістю отримали літературу, наголошуючи на тому, що такі книжки варто використовувати в навчально-виховному процесі. Проте, під час семінарів були зауваження від колег, що книжки, безумовно, цінні, але чому їх переважна більшість стосується історії євреїв, зокрема історії Голокосту на теренах України?... Був, навіть, більш радикальний відгук: «...проект гарний загалом, але його назва не відповідає змісту, це добрі книжки, але не українські!...» На мою думку, ці вислови наших колег, представників української гуманітарної інтелігенції, свідчать про те, що усвідомлення нашої країни як полікультурного середовища ще попереду. На жаль, ще й досі, зокрема доля українського єврейства в роки нацистської окупації України не сприймається як частина власної історії. Важко не вважати українськими книжками для виховання толерантності книжки, в яких йдеться про священника Олексія Глаголева чи митрополита Андрея Шептицького, чи щоденник гетто Львова, чи оповіді про Миколу Ярошенка, про Мустафу Джемільова... Щодо літератури про історію Голокосту, то, завдяки численним текстам, досвіду осмислення, рівню вивченості ми маємо можливості (саме в цьому проекті) розглядати історію Голокосту як певний інструментарій та критерій для дослідження та викладання історії інших трагедій та усвідомлення беззаперечності загальнолюдських цінностей. Актуальність такого проекту в Україні вважаю незаперечною.

Книжки проекту

Анатолій Подольський,
Український центр вивчення історії Голокосту

ПРОДОВЖЕННЯ ДРУГОГО ЕТАПУ ПРОЕКТУ «НАВЧАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ З ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ, АНТИСЕМІТИЗМУ ТА КСЕНОФОБІЇ»: ПЕРШІ ПІДСУМКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ СЕМІНАРІВ

Як уже зазначалося в попередніх числах бюлетеня, на початку жовтня 2009 р. стартував другий етап уже відомого в Україні загальноєвропейського проекту «Навчальні матеріали з протидії дискримінації, антисемітизму та ксенофобії», підтримуваного ОБСЄ/БДПЛ (Бюро демократичних інституцій та прав людини) та за активної участі Будинку Анни Франк (Нідерланди). Цей етап передбачає проведення одноденних семінарів для вчителів історії та суспільних дисциплін, котрим пропонується збалансована програма з практичних занять та теоретичної підготовки, направлена повністю на ознайомлення зі змістом зошитів та шляхами їх практичного використання в класі. Семінари збирають близько 25 учасників, переважно мешканців обласних центрів (хоча й не виключно), на базі Інститутів післядипломної освіти, Міських департаментів освіти, чи Управлінь освіти міських рад та складають 6 годин педагогічної підготовки. Наприкінці семінару кожен учасник отримує сертифікат, котрий згодом можливо долучити до звітів на курсах підвищення кваліфікації.

Годі й казати, що включити у шість годин усе розмаїття тем та проблем, пов'язаних з питаннями протидії дискримінації, антисемітизму та ксенофобії надзвичайно важко. Проте, за цей короткий час разом з учасниками тренери обговорюють питання загальнолюдських цінностей, багаторівневості ідентичності людини, ставлення до мігрантів у сучасному суспільстві, окремі сюжети історії євреїв України та Європи; питання полікультурності, аспекти універсальності та унікальності явища антисемітизму в історії та сьогоденні. Більшість із запропонованого є моделюванням можливих вправ чи дискусій з використанням Навчальних матеріалів на уроці; частина ж присвячена дискусійним історичним питанням, знов таки з посиланням на матеріали навчальних зошитів.

Під час тренінгу на семінарі в м. Хмельницький

Саме така комбінація практики і теорії була запропонована як оптимальна для ознайомлення учасників з новими освітніми матеріалами та позитивно сприйнята самими вчителями в процесі роботи.

Якщо вже говорити про перші підсумки, то варто розпочати з деяких цифр. На сьогодні в Україні відбулося вісім подібних семінарів у Києві (1 жовтня), Черкасах (8 жовт-

ня), Чернігові (29 жовтня), Вінниці (23 листопада), Житомирі (25 листопада), Харкові (2 грудня), Чернівцях (10 грудня) та Хмельницькому (16 грудня), а отже було залучено близько 200 вчителів історії та суспільних дисциплін. Кожен із цих учителів отримав комплект із трьох зошитів та посібника для вчителя і зразок бланку-замовлення нав-

Під час тренінгу на семінарі в м. Чернівці

чальних матеріалів, а також копію міністерського листа про надання грифа трьом частинам навчальних матеріалів. На сьогодні правом замовити комплект навчальних матеріалів на кожного учня в класі скористалися 28 учителів із 22 шкіл країни. 20 заявок уже виконано, а це означає, що 20 учителів отримали від 20 до 35 комплектів з трьох частин Навчальних матеріалів для своїх учнів.

Форми оцінювання, що їх заповнюють учасники наприкінці кожного семінару, так само як і усні підсумки, доводять, що абсолютна більшість згаданих учителів вважає проект успішним, а власне Навчальні матеріали вдалим педагогічним інструментом для проведення навчально-виховної роботи з учнями різного віку та стосовно різних дисциплін. На думку учасників проекту, мобільність навчальних зошитів, що дозволяє працювати з будь-якого місця, сприяє включенню їх у переважаний шкільний процес і створює широкі можливості для залучення учнів до цікавої та активної роботи на уроках.

Для всіх зацікавлених учителів на веб-сайті Українського центру вивчення історії Голокосту відкрито окрему опцію, присвячену цьому проекту. У ній містяться розробки вчителів, які працюють з навчальними матеріалами та надсилають на нашу поштову адресу свої враження, поради, додаткові вправи, календарні плани тощо. Опція відкрита до поповнень від усіх зацікавлених осіб. Наразі першу міні-серію з восьми семінарів завершено і хочеться подякувати як учасникам усіх семінарів з різних міст України, так і місцевим організаторам та лекторському і тренерському складу проекту. Продовження семінарів очікується з кінця січня 2010 р.

Віталій Бобров,
Український центр вивчення історії Голокосту

УВАГА! ШКІЛЬНИЙ КОНКУРС

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР З ПІДГОТОВКИ ДО X-ГО КОНКУРСУ УЧНІВСЬКИХ ТВОРЧИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ ТА УРОКИ ГОЛОКОСТУ»

Київ, 11–12 грудня, 2009 р.

У рамках підготовки до шкільного конкурсу робіт (Положення про конкурс було надруковано в бюлетені «Уроки Голокосту», № 3 (20), липень – вересень, 2009 р.), що планується на травень 2010 р., Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки Фонду сприяння демократії посольства США в Україні провів в грудні підготовчий науково-методичний семінар для вчителів-наукових керівників учнівських науково-дослідних робіт. Метою семінару було надання методологічної та методичної допомоги вчителям у їхній роботі з учнями майбутніми конкурсантами. Протягом двох днів досвідчені науковці та освітні експерти провели тренінги, заняття-практикуми та робочі групи з питань підготовки шкільної роботи, всіх її аспектів, методики роботи з літературою та джерелами, використання інтернет-ресурсів, методології захисту тощо... Також під час семінару відбулися презентації досвідчених педагогів, які вже протягом тривалого часу готують своїх вихованців на конкурс (свій досвід представили: Оксана Кожем'яка, Людмила Семенюк, Інна Савицька, Жанна Бабенко, Світлана Кандеєва, Михайло Савченко, Наталя Герасим, Дмитро Десятов, Вікторія Кедук, Олександр Гісем). Нижче ми маємо можливість надрукувати результати роботи семінару у вигляді звітів робочих груп, а також побажань учасників семінару. Крім цього друкуємо приблизний перелік напрямів досліджень, які пропонуються учасникам конкурсу. Ми сподіваємося, що всі ці матеріали будуть важливі всім нашим колегам викладачам, що зараз уже готують своїх учнів на конкурс!

Під час відкриття семінару.
Виступ кандидата історичних наук Жанни Ковби

***

Пропозиції робочої групи № 1 (ведучий Дмитро Десятов)

Основні ідеї, які виникли в учасників групи під час проведення семінару

1. Розширити (конкретизувати) розділ III Положення про конкурс «Вимоги до роботи». Подати додатки до положення.

Під час роботи в групах

2. Передбачити проведення міні-семінару (окремого заняття для учнів-конкурсантів) «Як написати дослідницьку роботу» під час дводенного захисту учнівських робіт, або ж на початку оголошення про конкурс.

3. Під час захисту роботи додаткові бали опонентам нараховувати тільки за коректні питання.

4. На сайті Українського центру вивчення історії Голокосту подати перелік робіт захищених під час попередніх конкурсів (для визначення перспективності та виключення дубляжу досліджуваних тем). З такою ж метою «вивішувати» перелік заявлених тем. Крім того це надасть можливість учням попередньо підготуватися до обговорення певних питань. Можливий варіант – визначення питань, які обговорюватимуться під час круглого столу (фінальний етап конкурсу).

5. Систематизувати результати проведеного семінару у форматі методичних рекомендацій науковим керівникам учнівських досліджень. Інший варіант – методичні рекомендації учням-конкурсантам.

6. Після оголошення конкурсу передбачити (створити) «гарячу лінію» для наукових керівників та учнів за прикладом окремих сайтів «Ви нас запитували», «Питання – відповідь» тощо.

7. Найбільш «еталонні» роботи розмістити на сайті Українського центру вивчення історії Голокосту в якості прикладу.

Пропозиції робочої групи № 2 (ведуча Наталя Герасим)

Питання, що обговорювалося	Пропозиції учасників
Види конкурсних робіт та їх особливості	<ul style="list-style-type: none"> Відредагувати Положення про конкурс, усунувши протиріччя: <ul style="list-style-type: none"> - в назві — «творчих робіт», в тексті — «дослідницьких і творчих»; - включити роз'яснення поняття «творчих». Виділити номінації конкурсу: <ul style="list-style-type: none"> - за аспектами, що розглядаються; - за віком учасників (окремо учні 9, 10, 11 класів)
Як правильно обрати тему роботи	<ul style="list-style-type: none"> У заявку на участь у конкурсі не включати назву теми, ураховуючи можливість її корекції)
Вимоги до підсумків Вимоги до додатків Вимоги до оформлення роботи	<ul style="list-style-type: none"> Тези виступів доповідачів опублікувати у вигляді пам'ятки для вчителя-керівника роботи
Захист роботи	<ul style="list-style-type: none"> Долучити до журі вчителів До конкурсу підготувати інформаційний бюлетень про роботи учасників (разом з текстом роботи, що посилається на конкурс в електронному варіанті, окремим файлом подавати анотацію). Це надасть учасникам можливість предметно працювати під час захисту робіт
Презентація роботи	<ul style="list-style-type: none"> Підготувати пам'ятку чи рекомендації щодо створення електронної презентації та організувати її обговорення Розпочати конкурс психологічним тренінгом для учасників. У його ході учасники познайомляться між собою, що створить кращий психологічний клімат, та вироблять правила роботи. Підготувати в папку учасника конкурсу пам'ятку щодо культури участі в полеміці
Презентація досвіду учасників попередніх конкурсів	<ul style="list-style-type: none"> Відродити студентський конкурс

**Пропозиції учасників семінару до
Українського центру вивчення історії Голокосту
щодо проекту по підготовці шкільного конкурсу**

- Деталізувати і конкретизувати вимоги до оформлення робіт учнів. Передбачити проведення під час проведення фінального етапу конкурсу практикум-тренінг для учнів.
- Видати тези конкурсних робіт учнів-учасників конкурсу 2009–2010 рр.
- Знайомство, установчий міні-тренінг для учнів по презентації, рекомендації щодо презентації — на сайті організувати спілкування між учнями — форми.
- Оформити напрацювання семінару у вигляді додатку до Положень.
- Розподілити захист робіт за тематичними секціями і підготувати збірку тезисів учнівських робіт X-го конкурсу.
- Виділити час на знайомство учасників до початку захисту робіт.
- Організація конкурсу завжди відмінна. Зустріч з науковцями важлива для дітей і керівників. Ці консультації варто зберегти. Багато дітей з різних регіонів — варто відвідати Бабин Яр.
- Продовжувати роботу в обраному напрямку, залучати до роботи психологів-консультантів для проведення тренінгів з учнями та їхніми керівниками. Дати конкурсу офіційний статус (вийти не тільки на обл. ІППО, а й на управління освіти), щоб про конкурс знало більше людей, у тому числі — адміністрація шкіл.
- Потрібні номінації. Напередодні захисту вивчати список усіх робіт, винесених на захист.
- Продовжувати роботу щодо розробок навчальних і методичних матеріалів, що допоможуть учням і вчителям правильно обирати та досліджувати теми конкурсу. Напередодні конкурсу надати можливість ознайомитися з ро-

ботами конкурсантів та провести тренінг-практикум для конкурсантів щодо презентації та захисту.

- Розробити проект з підготовки вчителів, які змогли б підготувати колег у своєму регіоні та проводити регіональні конкурси шкільних робіт — проводити конкурс розробок уроків і позакласних заходів, підготовлених учителями.
- Досягти консенсусу членам журі щодо єдиних вимог в оцінці презентацій (варто чи не варто робити комп'ютерні презентації, оцінка участі учнів у дискусіях).
- Опублікувати всі рекомендації, пропозиції (винесені на семінарі) у інформаційно-педагогічному бюлетені, та на сайті Центру.
- Скласти «літопис», «хронологію» конкурсу учнівських робіт (по можливості — використовуючи фотографії, допомогу вчителів, якусь цікаву інформацію по кожному року, прізвища переможців, назви їхніх тем); запросити представників-випускників; можливо — організувати дітям тематичну екскурсію до УЦВІГ (чи розпочати конкурс у ньому).
- Потрібні такі семінари по регіонах. Потрібно, щоб такий же конкурс був і для студентської молоді.

Перелік напрямів дослідження для творчих робіт у рамках шкільного конкурсу «Історія та уроки Голокосту»

1. Голокост у літературі. Персоналії.
2. Голокост у мистецтві. Персоналії.
3. Голокост та інші геноциди ХХ століття: особливості та відмінності.
4. Антисемітизм як ідейна основа Голокосту.
5. Виникнення і суть расової теорії.
6. Європейські євреї у ХІХ столітті. Спроба асиміляції.
7. «Справа Дрейфуса».
8. Ритуальні процеси і «справа Бейліса».

9. Порівняльний аналіз справ Дрейфуса і Бейліса.
10. Протоколи сіонських мудреців. Критичний аналіз.
11. Антисемітські політичні організації на початку ХХ століття.
12. НСДАП і антисемітизм. Теорія і практика.
13. Переслідування євреїв у Німеччині (1933–1939 рр.).
14. «Кришталева ніч» як перший випадок загальнодержавного погрому в нацистській Німеччині.
15. Переслідування євреїв у Німеччині і світова громадська думка.
16. Голокост на території Польщі (1939–1945 рр.).
17. Гетто — образ життя, чи засіб повільної смерті.
18. Гетто на території СРСР.
19. Порівняння середньовічних і нацистських гетто.
20. Використання нацистами літератури і мистецтва для обґрунтування геноциду.
21. Голокост і релігія.
22. Особливості Голокосту в окремих окупованих республіках СРСР.
23. Голокост у країнах Європи.
24. Україна в Голокості. Регіональна специфіка.
25. Табори знищення: виникнення, функція та історичні оцінки (на конкретних прикладах).
26. Знищення євреїв у окремих областях, районах, містах і селах України.
27. Доля дітей під час Голокосту.
28. Доля Януша Корчака.
29. Організатори і виконавці геноциду (Гітлер, Гімлер, Гейдріх, Мюллер, Ейхман і інші).
30. Винищення євреїв Західної і Центральної Європи.
31. Події Голокосту в Києві. Бабин Яр.
32. Події Голокосту в Одесі.
33. Український національний рух і доля євреїв.
34. Діяльність ЕАК в роки війни.
35. Євреї на фронтах Другої світової війни.
36. Опір у Голокості. Особливості і тенденції.
37. Опір у гетто.
38. Опір у таборах.
39. Євреї в партизанському і підпільному русі.
40. Порятунк євреїв.
41. Праведники Західної і Центральної Європи. Персоналії.
42. Переслідування релігійної організації Свідків Ієгови як складова частина Голокосту.
43. Євреї-військовополонені і Голокост.
44. Праведники-дипломати.
45. Мисливець за нацистами Симон Візенталь.
46. Меморіальні комплекси і музеї Голокосту.
47. Ромське населення Європи під час Голокосту.
48. Ставлення до євреїв у СРСР після війни.
49. Наслідки Голокосту.
50. Праведництво як явище в Голокості.
51. Праведники України.
52. «Справа ЄАК» і «Справа лікарів» як прояви антисемітизму в СРСР.
53. Праця євреїв у радянському тилу.
54. Ревізіоністські тенденції в історії Голокосту.
55. Роль Голокосту у виникненні держави Ізраїль.
56. Голокост у суспільному житті сучасного Ізраїлю (можливі інші держави).
57. Колаборація в Голокості.
58. Голокост у Польщі й Україні (порівняння).
59. Тема матері в Голокості.
60. Концепції причин Голокосту.
61. Механізм прийняття і виконання нацистських рішень під час Голокосту.
62. Сталін, Гітлер і «єврейське питання».
63. Політика нацистської Німеччини стосовно євреїв і реакція країн-союзників Третього рейху.
64. Німецька пенітенціарна система і Голокост.
65. Націоналізм у Європі і його вплив на долю євреїв.
66. Друга світова війна і Голокост: взаємозв'язок історичних подій.
67. Нюрнберзький процес і Голокост.
68. Відомі дослідники Голокосту.
69. Регіональні особливості історії Голокосту.
70. Ставлення церков до подій Голокосту.
71. Доля єврейських жінок у Голокості: гендерні аспекти.
72. Стратегії виживання в гетто та таборах смерті.
73. Пам'ять про Голокост у сучасній Європі та Україні.

НАУКОВІ ПОДІЇ

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «ХОЛОКОСТ СВИНЦОМ» («HOLOCAUST BY BULLETS») (г. Вюхт, Южная Голландия, 10–11 сентября 2009 г.)

Исследования Холокоста на территории Украины в последние годы приобретают все более широкий размах. Не в последнюю очередь это связано с масштабной поисковой деятельностью по записи воспоминаний свидетелей нацистского «окончательного решения» в различных регионах Украины, проводимой французской неправительственной организацией «Яхад — Ин унум» под руководством католического священника о. Патрика Дюбуа. Выставка о событиях Холокоста в Украине, подготовленная группой специалистов, была показана во Франции, США, Швеции. В сентябре экспозиция была привезена в Голландию, где была развернута для показа широкой аудитории в Мемориальном музее «Концентрационный лагерь Вюхт».

По инициативе многолетнего исследователя истории Украины в период Второй мировой войны д-ра Карела Беркхофа амстердамским Центром исследований Холокоста и геноцидов к открытию выставки была приурочена международная научно-образовательная конференция. В ней приняли участие как исследователи, так и работники сферы образования — преподаватели как из Нидерландов, так и из Украины (которые посетили Нидерланды в рамках программы по обмену учителей, организованной Министерством образования Королевства Нидерланды и Институтом иудаики (Украина)).

В ходе пленарных заседаний, а затем и нескольких параллельных сессий, рассматривались как научно-исследова-

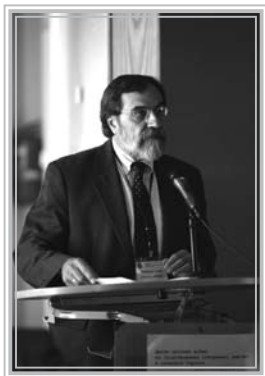

тельские, так и методико-педагогические аспекты истории Холокоста. Д-р Венди Лауэр, автор известной книги об «окончательном решении» в Генеральном округе Житомир, охарактеризовала основные направления исследования Холокоста в международной историографии и проблемы, которые исследователям еще предстоит решить. О. П. Дюбуа ознакомил участников с недавно изданной им книгой «Холокост свинцом: путешествие священника для раскрытия правды о полтора миллионах убитых евреев» (*The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*), а также представил собравшимся образец социологического анализа структуры украинского общества и его представителей, вольно или невольно принимавших участие в нацистских «акциях». Отдельные аспекты нацистской

политики по отношению к различным группам жертв, а также проблемы официальной и коллективной памяти о Холокосте и ее разным моделям, общему и различному в подходах к преподаванию темы в Нидерландах и Украине обсуждались в ходе последовавших затем сессий. Так, одна из сессий под названием «Особые группы» фокусировалась как на обсуждении судьбы некоторых категорий жертв (например, цыган), так и на вкладе отдельных коллективных действующих лиц (например, «фольксдойче» — этнических советских немцев) в реализацию «окончательного решения». Охарактеризованные в ходе этой научной встречи проблемы, а также состоявшийся между исследователями и преподавателями обмен опытом будет, несомненно, содействовать более активному изучению темы Холокоста в Украине.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА (ВІД)ТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ 23–26 ВЕРЕСНЯ 2009 Р. (КИЇВ)

Конференція «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» ставила собі за мету розглянути кардинальні питання української та європейської історії крізь призму українського досвіду та історичної пам'яті. До їхнього числа можна віднести політику та практику творення колективної пам'яті в радянській і сучасній Україні (коммеморація війни, репрезентація війни і пам'яті про війну у фільмах і літературі, освітніх програмах і підручниках тощо). Науковцям пропонувалось максимально розширити тематику досліджень у спектрі від визначення різноманітних моделей української історичної пам'яті війни до впливу останньої на формування національної та політичної ідентичності.

Виступає п. Мирон Стахів (Київ)

Створений на підставі подій Другої світової війни міф Великої Вітчизняної війни відігравав у Радянському Союзі важливу роль. Демонструючи єдність радянського суспільства в спільній боротьбі і перемозі над фашизмом, він водночас був призваний виховувати в громадян відданість комуністичній ідеології. Українська політизована міфологія війни, у якій наголос робився на безмежному радянському патріотизмі, імплантувалася в суспільну свідомість через запровадження відповідних державних свят та ритуалів, монументів і пам'ятників, а також кіно, літературу, освіту тощо. При цьому альтернативна пам'ять та відмінні

Доповідь п. Марка Царинника (Торонто)

інтерпретації, що відбивали ставлення українців до радянської держави та її політики в роки Другої світової війни, замовчувалися та заборонялися. Після проголошення в 1991 р. незалежності України в ній розпочалися складні процеси формування нової національної ідентичності, а отже переоцінка ідеології і міфології, створеної за радянських часів. Важливу, хоча й подекуди контроверсійну роль відіграє при цьому історія, адже чимало важливіших подій ХХ сторіччя (примусова колективізація та геноцидний голод 1932–1933, сталінські репресії, Голокост, діяльність ОУН і УПА тощо) лишаються вкрай дискусійними. До того ж через свою «неактуалізованість» вони й досі залишаються прихованими у глибинах історичної пам'яті декількох генерацій українців.

Сайт конференції: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/>

КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗЛОЧИНИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ: НАУКОВИЙ ТА ОСВІТНІЙ ПОГЛЯД»

Центр досліджень Голокосту і геноциду (Амстердам, Нідерланди) та Український центр вивчення історії Голокосту провели 21–22 листопада 2009 р. у м. Вінниця міжнародну науково-методичну конференцію «Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд».

Метою конференції було продовження співпраці випускників Програми стажувань з порівняльного дослідження історії геноцидів для науковців з України (яку започаткував та здійснив Центр досліджень Голокосту та геноциду з м. Амстердам у період із серпня 2006 р. по червень 2009 р.), а також розширення контактів та обміну професійним досвідом між дослідниками та викладачами історії та суспільних дисциплін в Україні.

Доповідь п. Тетяни Борак (у центрі)

Більшість учасників конференції – українські науковці (випускники Програми стажувань), а також українські викладачі історії – учасники навчально-методичних та наукових семінарів Українського центру вивчення історії Голокосту. У конференції також брали участь інші фахівці з тематики історії тоталітарних режимів та злочинів проти людства. Під час роботи конференції учасники отримали можливість презентувати результати власних досліджень із проблематики історії геноцидів, тоталітарних режимів ХХ століття та їх порівняння, Голодомору, радянських політичних репресій та Голокосту, вплив цих подій на історію та сучасність України, зокрема, відображення в сучасній історичній пам'яті суспільства та освітній системі. У рамках конференції відбулися круглі столи та дискусії із зазначеної проблематики. Пропонуємо читачам відгуки та рефлексії наших колег – учасників конференції.

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ У ВІННИЦІ: КОМЕНТАР ОСВІТЯНИНА

Конференція відрізнялася не тільки тематикою, але й оригінальним форматом її проведення. І справа не тільки в тому, що до участі в цій конференції були запрошені відомі в Україні та поза її межами вчені, які вивчають малодосліджені сторінки історії Голодомору та Голокосту. У роботі конференції взяли участь молоді науковці, які працюють над вивченням нових аспектів цих тем. І навіть якщо б після кожної сесії не передбачався виступ диспутанта, уникнути жвавого обговорення та дискусій навряд чи б удалося. Адже кожен виступ дозволяв учасникам поглянути на історію зовсім з непередбачуваного ракурсу. Варто тільки згадати, скільки питань викликали виступи А. Рябчук «Нацистська політика щодо бездомних і так званих “асоціалів”», В. Суковатої «Історія як пам'ять поколінь: виживання, спротив та гендерна ідентифікація в усних історіях українських жінок, які пережили війну». Не менш важливо, що в освітян, а серед них переважно були вчителі історії, було повне право надати власні коментарі щодо вивчення цієї теми в школі.

Діалог між освітянами та науковцями став корисним для обох сторін. І якщо для науковців було цікаво дізнатися про те, як результати їхніх наукових пошуків та досліджень інтегруються в навчально-виховний процес, то для вчителів деякі з обговорюваних тем стали викликом, який потребує відповіді під час викладання історії Голокосту в школі. Однією з таких тем стала доповідь д-ра К. Беркгофа «Бабин Яр у західній кінематографії» та питання адресоване присутнім на конференції викладачам історії «Як використовувати подібні відеоматеріали у викладанні історії?». Подібна проблема зовсім не піднімається в процесі використання художніх відеоматеріалів на уроках історії. І якщо питання невідповідності художніх фільмів історичним фактам так чи інакше обговорюється в руслі розвитку критичного мислення учнів, то психолого-педагогічний аспект цієї проблеми залишається не розробленим у методиці.

Не менш важливою була спроба задати напрями порівняльного аналізу геноцидів, що відбулися на території України. Це власне те, чого сьогодні не вистачає самому процесу навчання історії в школі, адже фактологічний виклад уже не в змозі задовольнити ні самих учителів, які змушені до нього вда-

ватися (за браком концептуальної методології навчання), ні учнів, що потребують осмислення історії, а не її повідомлення.

Організатори семінару, уже традиційно, надали можливість учасникам конференції побувати на місці подій, пов'язаних з тематикою семінару. Заступник директора Державного архіву Вінницької області Ф. Винокурова виявилася справжнім глибоким знавцем трагічних сторінок місцевої історії.

Можна з великою впевненістю стверджувати, що конференція дозволила його учасникам не тільки обговорити актуальні й недосліджені сторінки історії Голокосту, а й намітити подальші напрямки роботи над цією темою як науковцям, так і освітянам.

Дмитро Десятов,
вчитель історії, Миколаївська область

***

Уперше вчителі-освітяни та науковці мали можливість спілкуватися з важливих питань висвітлення злочинів тоталітарних режимів, розглядати їхнє порівняльне викладення у вимірах національної історії та загальнолюдських цінностей, обговорювати найболючіші аспекти досліджень Голокосту, Голодомору, сталінських репресій. Гарячі дискусії, наукові лекції, неформальне спілкування, екскурсія, перегляд фільму збагатили знання, розкрили нові підходи та можливості в методиці викладання історії злочинів тоталітарних режимів в Україні.

Така форма проведення конференцій є актуальна та результативна. Ми ставили запитання науковцям, висловлювали власні припущення і думки, доводили, що нам потрібні не соціально замовлені статті, монографії, а об'єктивні, неупереджені дослідження, глибоке осмислення складної і неоднозначної проблеми Голодомору 1932–1933 рр., природи тоталітарних режимів, аналіз психіки творців і безпосередніх виконавців політики геноциду, співвідношення соціальних та національних факторів у історичних процесах 30-х років.

На жаль, тема Голодомору занадто політизована. Невдале порівняння Голокосту і Голодомору призводять до

відкритого антисемітизму (заяви про безпосередню участь євреїв у організації Голодомору), хоча ці два явища суттєво відрізняються як за причинами так і за методами реалізації геноциду. Дуже часто в статтях про Голодомор 1932–1933 рр. краєзнавці-історики вживають термін «Голокост», тим самим витісняють пам'ять про геноцид євреїв. Чому? Адже тема Голокосту є живою раню в історії України поряд із трагедіями Голодомору та репресіями.

Тема Голодомору потребує об'єктивного дослідження. Залишаються поза увагою науковців морально-етичні та соціально-психологічні наслідки жахливої трагедії. Досі не з'ясовані мотиви свавілля, яке чинили над своїми односельцями так звані активісти, не досліджена природа доносів, потребують спеціального соціально-психологічного аналізу самосуди, здійснювані представниками сільської адміністрації.

Слід не замовчувати такі факти, чи «обережно» говорити про них, як прозвучало в одному з виступів на конференції, а вивчати. Тільки науковий, об'єктивний аналіз цих проблем допоможе нам, учителям, дати відповідь разом зі своїми учнями на питання: «Чому це сталося?».

Правда не має кордонів і національності, правду потрібно шукати, пам'ять шанувати. Навчаючи дітей історії ми, учителі, маємо протистояти стереотипному мисленню, необ'єктивності, спотворенню історичних фактів, допомогти молоді зрозуміти сучасність у світі минулого. Тільки такі уроки історії здатні виховати учнів так, щоб у майбутньому вони не стали ні жертвами, ні катами, ні сторонніми спостерігачами.

*Ковтун Лариса, учитель історії,
методист, директор Турбівської ЗОШ № 2
I–III ступенів, Вінницька область*

***

Кожна культура, кожний народ по-своєму сприймає минуле. У цьому минулому інколи бувають такі події, які набувають загальнолюдського значення, які несуть у собі величезний символічний заряд та суттєво впливають на нашу загальну долю. ХХ століття виявилось занадто переповненим такими подіями, що їх здійснили політичні режими.

Усвідомити те, що сталося, особливо необхідно для нашого суспільства, на долю якого і випали нищення обох режимів, доля якого є історією протистояння цих двох систем. У цьому випадку саме історична наука виконує головну функцію в дослідженні того страшного минулого, у висвітленні суспільству тієї історії, яку суспільство осмислить і за яку візьме відповідальність.

Осмыслити, порівняти та знайти шляхи того, як донести це до суспільства через історичну освіту, намагалися учасники конференції. Її особливістю стало те, що вперше в одній аудиторії за обговорення цих питань узялися разом науковці та освітяни. Науковці представили результати своїх досліджень. Освітяни в свою чергу коментували, як саме наукові досягнення проектується в шкільну історичну освіту, які є проблеми з викладанням цих тем.

Конференція почалася з представлення українськими істориками досліджень історії Голодомору, його причин, а також злочинів, здійснених репресивними каральними органами НКВС на Поділлі. Надзвичайно вразив виступ Ф. Винокурової. Вона захоплювала своїми знаннями джерел, досягненнями в справі їх вивчення, а також власним розумінням необхідності

використання і поєднання в роботі таких джерел як архівні документи та усні розповіді тих, хто зміг вижити. Розповіді п. Фаїни під час екскурсії по місцях злочинів нацистського окупаційного режиму та сталінського терору були надзвичайно ґрунтовними, проникливими, змушували відчувати страшну реальність людини в жорстоких умовах режимів. П. Фаїна відзначила, що накопичено вже достатню кількість фактажу, і тому настав час прикликати до роботи на цьому терені психологів, соціологів та інших спеціалістів.

Коли ми говоримо про режими, то маємо говорити, перш за все, про їхню природу і суть. Так, сталінський режим – дикунський, азіатський, режим чоботарів та маргіналів – був породжений кризовим суспільством. Проте повнота влади Сталіна була такою тотальною, що він замахнувся на підкорення йому людського життя взагалі і не міг миритися з існуванням бодай чогось, над чим він не має владу. На відміну від радянського, нацистський був іншим за своєю природою. Це був режим, який задумали і санкціонували інтелектуали, і який був підтриманий не тільки люмпенством, породженим кризою, а й усім суспільством.

Для здійснення задуманого у нацистів майже не було розходження між метою і засобами, бо і мета і засоби були антигуманними. А от комуністи, що проголошували за мету соціальну справедливість, рівність, широкі свободи, використовували засоби антигуманні, але з таким же перманентним терором, потворною пропагандою та знищенням навіть потенційних інакодумців. Тут пригадуються слова С. Лема: «Добро не покладається на зло на підтвердження своєї правоти, а от зло завжди видає за своє виправдання те чи інше добро».

Голокост відрізняють наміри здійсненого. Феномен геноциду євреїв полягає в його розповсюдженні на всіх без виключення євреїв і скрізь, у винищення євреїв як явище, як носіїв культури, як щось непотрібне. Євреїв не вписували в категорію людства. Це задумали, спланували та здійснили інтелектуали, бо є інтелектуальний спадок, що привів до цього. А вже саме знищення та зникнення людини відбувалося через байдужість до неї того, хто її знав. І саме це потім стало причиною того, що те, що відбувалося в Аушвіці і Бабиному Яру – було вбивством без ненависті, пристрасті, а банальною справою.

Те, що сталося з українським народом під час сталінського терору – саме штучно створений голод та винищення української інтелігенції, інтелектуальної еліти нації заради політичного та територіального панування. Страшними наслідками стала не тільки смерть мільйонів, а і руйнація культурного та релігійного життя, отруєний на все життя світогляд людини.

Площина, яка є спільною для обох трагедій – це їхній людський вимір. Це людський страх і розпач, муки і страждання, це біль від втрати, приниження та руйнація, страждання і горе матерів, у яких на очах і в муках умирають їхні діти. Це відчуття страху та болю протягом усього життя і неможливість бути щасливим. Треба розібратися в тому, що саме змусило людей знущатися один над одним, що штовхнуло на шлях насильства.

Пам'ять про це є болісною. Ще боліснішим є те, в якому стані вона перебуває в нашому суспільстві. В. Нахманович у виступі розповів про те, як «роздирається» Бабин Яр на шматки. Так роздирається про нього і пам'ять. Байдужість держави до цього питання, неузгодженість дій громадських організацій призводить до того, що і досі до цього трагічного місця приходять молоді люди на прогулянку, відкорковують вино та випивають за здоров'я там, де треба перебувати в скорботі.

Це трашне місце, це останній у житті людини крок та погляд у небо, це останній у житті поцілунок та остання можливість притиснути до грудей дитину. Це місце, де людей убили. І таким ставленням до пам'яті про них продовжують вбивати досі.

Учасники конференції під час екскурсії п. Фаїни Винокурової

Про це та про чинники, які витісняють пам'ять про Голокост, відзначив у виступі А. Подольський. Історія повинна відігравати роль у пам'яті нації. Знаряддя у цьому стає як вища, так і шкільна історична освіта, надзвичайно важливою складовою якої є підручник. На превеликий жаль і сором, діти знову читають підручники, які містять таку колекцію фактів, осіб і понять, яка зручна в даний момент, яка необхідна новій ідеології, і яка відправляє в небуття інші — «незручні», але надзвичайно важливі події, факти, особи і поняття. Так історія як інструмент збереження пам'яті відіграє роль механізму забування всього незручного, всього, що викликає якесь сумління, дратує, примушує аналізувати, а не приймати на сліпу віру.

Проте відправляючи в небуття таку тему як Голокост, ми відправляємо в небуття пам'ять про півтора мільйона наших співвітчизників. І це — страшна помилка, бо ми руйнуємо в собі здатність пам'ятати, переживати за іншого, співчувати і багато чого іншого світлого, на що може бути здатна людина. Ця тема дає змогу усвідомити, що таке людська гідність та цінність людського життя. Є ґрунтовні дослідження науковців з цієї теми, але вони ігноруються. Натомість обирається варіант забуття, бо є не таким болісним, як правда історія. Політика держави в напрямку збереження пам'яті про минуле не передбачає вивчення та збереження пам'яті про цю страшну трагедію.

Не в кращому становищі і справжня пам'ять про Голодомор, та пам'ять, яка є не на презентаційному та декларативному рівні, а на рівні турботи та поваги до того, хто сам пережив те страхіття. Захарашені масові могили, які швидше схожі на могильники біля сіл, та убогі свідки голоду, ті хто зміг вижити — ось якою є справжня пам'ять про Голодомор. Вони такі ж бідні та убогі як і колись, і єдине, що мають і дякують за це Богові — хліб на столі.

Історія, що формується зараз під впливом політики, виглядає досить таки «зализаною». Мало того, зі злочинного робити не тільки прийнятне, але й привабливе — це цинічно. Розрив між реальною історією і бажаною призводить до міфотворення. Переосмислення суті шкільної історичної освіти є необхідним і самому вчителю. Той досвід, коли вчитель

був форпостом пропаганди, має відійти в минуле. Ці питання є складними навіть для науковців, тому про теми Голодомору та Голокосту необхідно говорити з дітьми на дискусійному рівні, без нав'язування готових істин, даючи на розгляд декілька точок зору істориків.

Як зазначив у виступі В. Бобров, — є те, з якою метою ми розглядаємо з дітьми ці теми. Діти мають зрозуміти, що ці системи не виникли випадково — на це були причини. Діти мають зрозуміти, що демократичні цінності не існують автоматично — про них необхідно дбати. Діти мають зрозуміти, що такі системи породжуються гострими кризами, які ведуть до такого стану суспільства, яке готове сприйняти навіть таку ідеологію, і що тотальний терор, подібний до гітлерівського та сталінського, став можливим через готовність суспільства його прийняти. Наслідком цього стало викорінення людської солідарності та знищення всього людського в людині. Найголовніше — це те, щоб наші діти усвідомили, чого і кого немає зараз. Немає зараз тих, з ким можна було б дружити, в кого можна було б закохуватися, з ким можна було б бути щасливими. Важливо, щоб вони прислухались і відчували ту пустоту, що утворилася внаслідок діяння такої ж людини. Важливо, щоб вони завжди пам'ятали про ці трагедії і були носіями та провідниками осмисленої пам'яті, яка так необхідна сучасному українському суспільству.

В. Нахманович на завершення конференції зауважив, що, імовірно, наслідки Голодомору та сталінського терору для українців навіть страшніші ніж для євреїв Голокост. Це не тільки страшні демографічні втрати, загибель значної частини його генофонду та зміна структури суспільства. Знищена еліта нації. Наслідки цього ми можемо спостерігати і зараз — відсутність духовного ядра нації, інтелектуальної еліти, яка

Виступ п. Віталія Нахмановича

б усвідомлювала свою роль і відповідальність за суспільство, за його цінності, основою яких мають бути загальнолюдські цінності. Дуже мало тих, хто б усвідомлював ті слова, що їх промовив Іван Дзюба на забороненому владою мітингу в Бабиному Яру в 1966 році: «Ми маємо судити про те чи інше суспільство не за його зовнішні досягнення, а по тому, яке місце в ньому посідає людина, як цінується в цьому суспільстві людська гідність і людська совість».

Руслана Бузова,
вчитель історії, м. Чернігів

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Третій рейх. Расцвет и крах империи / Ред.-сост. Д. Зюсс, В. Зюсс. — Харьков; Белгород: Изд-во «Клуб Семейного Досуга», 2009. — 400 с.

Книга представляет собой сборник статей известных историков, объединенных следующей концепцией: Третий рейх представлен как попытка создания утопического расового государства под властью харизматического вождя. Концепцией построения материала является рассмотрение Третьего рейха в ракурсе современных направлений изучения. Новейшие исследования все более ясно показывают, что национал-социализм является частью европейской истории насилия, присущей современности. Поэтому очерк развития этих событий на немецкой почве подано в контексте истории авторитарных и фашистских режимов Европы, которые в некоторых странах оттеснили на задний план либеральные демократии. Еще одно направление исследования призвано решить проблемы современного отношения к наследию национал-социализма: судьбам жертв диктатуры и нацистских преступников, попутчиков и пособников режима.

Yad Vashem Studies. — 2009. — Vol. 37. — № 2.

Відповідно до угоди, що її було укладено між Українським центром вивчення історії Голокосту та бібліотечним відділом Музею Катастрофи та героїзму євреїв «Яд Вашем» (Єрусалим) про регулярний обмін нещодавно виданою літературою, до бібліотеки Центру надійшов новий випуск часопису «Дослідження Яд Вашем». Нижче в перекладі на українську подано назви основних матеріалів випуску:

- *Сильвеннойнен, Ула*. Відкрите питання: роздуми про умови альянсу Фінляндії та нацистської Німеччини.
- *Карзай, Ласло*. Промінь у темряві: щоденник Ференца Салаша (15 вересня 1943 — 18 липня 1944).
- *Кляйн, Клод*. Свідчення про роки окупації: від Гренобля до Швейцарії.
- *Штаубер, Роні*. Міністерство закордонних справ Ізраїлю та дискусії про встановлення дипломатичних стосунків з Німеччиною (1953—1955).

ВИДАННЯ ЦЕНТРУ

Число 2 (6) 2009 наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» вийшло друком. Це число — тематичний випуск, який містить матеріали міжнародної наукової конференції «Роми України в період Другої світової війни: сучасний стан вивчення, викладання та увічнення пам'яті», що її було проведено Українським центром вивчення історії Голокосту 2 серпня 2008 р. в Києві.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Николай Бессонов

Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания

Антон Вейс-Вендт

Винищення ромів у країнах Балтії (1941—1944): центральні рішення і місцеві ініціативи

Вольфганг Віпперманн

«Як і з євреями?» Пораймос у німецькій політиці та науці

Александр Круглов

Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг.: статистико-региональный аспект

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Анна Ленчовська

Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України в період 1941—1944 рр.

Євгенія Навроцька

Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті

НОТАТКИ І РОЗДУМИ

Олександр Войтенко

Геноцид ромів у навчальних курсах МОН України та неформальні практики увічнення трагедії в освітньому процесі

Наталія Зіневич

До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни

Май Панчук

До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни

Александр Фридман

«...Только потому, что они цыгане...».

К вопросу о геноциде цыганского населения Беларуси в период советско-немецкой войны

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

Цыганская дорога: воспоминания Ивана Корсуна

(публикация Николая Бессонова)

РЕЦЕНЗІЇ

Александр Круглов

Holler, Martin. Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941—1944). — Heidelberg: Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher

Sinti und Roma, 2009. — 142 s.

Андрій Портнов

Гон, Максим. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. — 180 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

Вибрані нещодавні видання з історії ромів та долі ромів під час Другої світової війни

SUMMARIES

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АВТОРАМ

ОГОЛОШЕННЯ

Yad Vashem The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority The International Institute for Holocaust Research

Принимаются заявки на участие в международной конференции
«Укрытие, предоставление убежища и сокрытие происхождения
как способы выживания и оказания помощи в период Холокоста»
19–21 декабря 2010 г.

Данная конференция будет проведена Международным институтом по изучению Холокоста в продолжение ряда международных научных конференций по истории Холокоста, проводимых Музеем «Яд Вашем» с 1968 г. Институт предлагает подавать заявки на представление в ходе конференции новых и прежде не опубликованных исследований.

Принимаются выступления на следующие темы:

- Мотивы предоставления укрытия: идеология, теология, корыстные мотивы и пр.;
- Организация укрытия и предоставления убежища: персоналии и организации; роль церквей и религиозных учреждений; подполье и пр.;
- Географические аспекты предоставления помощи;
- Жизнь и события в укрытии и сокрытие происхождения: повседневная жизнь сквозь призму дневников и художественных произведений; надежды на будущее у людей в укрытии; гендерные аспекты;
- Немецкие и коллаборационистские формирования в практике поиска скрывавшихся евреев;
- Немецкая практика наказаний за предоставление укрытия и ее отражение в документах;
- Сравнительный анализ участи евреев и других групп в укрытии (членов подполья, уклонистов от трудовой повинности, сбитых летчиков союзной авиации и др.)
- Феномен жизни в укрытии: начало и продолжительность;

- Послевоенные репрезентации опыта жизни в укрытии в искусстве (литературе, кинематографе, художественном творчестве);
- Праведники народов мира, их роль, общественное и нравственное значение.

Конференция состоится в Музее «Яд Вашем» в Иерусалиме (Израиль)

Процедура подачи заявок

Заявки принимаются на английском языке или иврите не позднее 15 марта 2010 г. Заявка должна состоять из:

- заполненной анкеты;
- тезисов доклада (400 слов);
- CV;
- краткой научной биографии (15–20 строк).

Заявки отправлять на адрес: eliot.nidam@yadvashem.org.il или по факсу: (972)-(0)2-6443479.

Утверждение участников

Участников информируют не позднее 13 мая 2010 г.

Требования к текстам докладов

Языки конференции — английский язык и иврит с синхронным переводом. Полный текст доклада на английском языке либо иврите должен быть получен организаторами не позднее 1 декабря 2010 г.

Проезд и проживание

Зарубежным участникам оплачивается перелет и проживание в гостинице на период проведения конференции.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- Круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: освітній аспект», присвячений Міжнародному Дню пам'яті жертв Голокосту (27 січня, 2010 р., Київ)
- Навчально-методичні семінари за проектом ОБСЄ «Навчальні матеріали з протидії дискримінації, антисемітизму та ксенофобії» (січень — березень, 2010 р.)
- Навчальні семінари по міжнародному проекту «Українські книжки для виховання толерантності» (BETol) (лютий — березень, 2010 р.)
- Матеріали до шкільного конкурсу «Історія та уроки Голокосту»
- Методичні розробки та рекомендації викладачів
- Нові видання Українського центру вивчення історії Голокосту;
- Новини бібліотеки Українського центру вивчення історії Голокосту.

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Кутузова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: (044) 285-90-30
<http://www.holocaust.kiev.ua>
E-mail: uhcenter@binet.com.ua

Головний редактор:

Анатолій Подольський
Відповідальний редактор:
Михайло Тяглий
Дизайн та комп'ютерна верстка
Руслан Руденко
Літературний редактор
Руслан Руденко

Видання здійснено за підтримки The Rothschild Foundation (Europe)

Видруковано в ДГВПП
«Зовнішторгвидав України»
Адреса: м. Київ, вул. Воровського, 22,
Тел.: 234-33-04
Наклад: 1000 примірників.